

V. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

УДК 9И+9(Укр)+9И (Бельг): 33

В. І. Лазебник

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

БЕЛЬГІЙСЬКИЙ ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ КАПІТАЛ У ПРОМИСЛОВСТІ ТА ТРАНСПОРТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Висвітлено діяльність бельгійського підприємницького капіталу у вугільній, металургійній, скляній, хімічній і будівельній промисловості, а також міському транспорті Катеринославської губернії.

Ключові слова: іноземний капітал, акціонерне товариство, акція, Бельгія, вугілля, металургія, машинобудування, підприємництво, трамвай, індустріалізація.

Освещена деятельность бельгийского предпринимательского капитала в угольной, металлургической, стекольной, химической и строительной промышленности, а также городском транспорте Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: иностранный капитал, акционерное общество, акция, Бельгия, уголь, металлургия, машиностроение, предпринимательство, трамвай, индустриализация.

The author the Belgian entrepreneurial capital business in coal, metallurgical, glass, chemical, construction industry and city transport of the Katerinoslav province.

Key words: foreign capital, joint stock company, share, metallurgy, mechanical engineering entrepreneurship, tram, industrialization.

Таку назву мала виставка, презентована в посольстві України в Бельгії (Брюссель) 23 березня 2012 р. Відкрили виставку міністр іноземних справ України Костянтин Грищенко і директор Дніпропетровського національного історичного музею Надія Капустіна. Серед запрошених на презентацію – бельгійські вчені, історики, архівісти, представники преси і комунікацій, а також українські бізнес-менеджери, журналісти, громадські діячі.

Ініціатором і організатором виставки став фонд «Європейський розвиток» і його менеджер С. Ю. Чайка. Створювалася виставка на базі матеріалів ДНІМ із залученням експонатів музеїв міст Одеси, Луганська, Донецька, Стаханова, Єнакієва, а також музею історії Дніпропетровського трубного заводу, приватної колекції В. С. Старостіна і мецената музею Д. О. Піркла. Автор виставки – завідувач відділом ДНІМ В. І. Лазебник. Присвячена виставка історії діяльності бельгійського підприємницького капіталу в гірничий, металургійний, хімічний, будівельний, скляний промисловості й у сфері електрики та міського транспорту Південно-Східної України, значною частиною якої була Катеринославська губернія.

Катеринославщина – унікальний природний комплекс для розвитку промисловості

«...– Іноземці лізуть до Росії з величезними капіталами! Бельгійці вже головні господарі на Півдні Росії. Тільки й розмови чути останнім часом. Особливо напірають на бельгійців, указуючи, що кращі копальні і залізородні заводи в їхніх руках по усьому Придніпров'ю. У потязі тільки й чути: руда, кам'яне вугілля, шурфування, розвідки, бельгійці...» Так писав відомий журналіст Володимир Гіляровський у статті «Залізна лихоманка» під час відвідання Катеринославщини в 1899 р.

Так, саме на 90-ті рр. XIX ст. припав справжній розквіт важкої індустрії регіону. Промислове піднесення 90-х рр. на Катеринославщині не мало аналогів в історії промисловості не тільки дореволюційної Росії, але й буржуазних країн Заходу. Промислова революція, індустріалізація, торкнувшись цього краю, перетворили його на провідний економічний регіон не тільки Півдня України, імперії, а, мабуть, і світу. Потужне нарощування промислового потенціалу губернії наприкінці 1880–1890-х рр. різко контрастувало з розвитком інших регіонів України. Тут постали і розвивалися кам'яновугільна, залізородна, металургійна та машинобудівна промисловість, які стали пануючими і змінили економічне життя землеробного краю. Створилися і вийшли вперед галузі важкої індустрії, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки. Сприяли такому фантастичному розвитку регіону його природні багатства і географічне місцезнаходження: на заході – поклади залізної і марганцевої руди, на сході – кам'яне вугілля, водна артерія – Дніпро, місто Катеринослав у центрі губернії як великий ри-

нок праці й збуту. Дмитро Менделєєв підкреслював, що такого поєднання маси сприятливих для розвитку промисловості умов немає ніде в Європі.

Але в Європі, де на той час уже завершився технічний переворот, були чималі кошти, що приносили незначний прибуток. У пошуках ринку застосування цих коштів європейці звернули увагу на Південно-Східну Україну, і не помилились. Саме іноземний підприємницький капітал, і в першу чергу французький і бельгійський, відіграв провідну роль у становленні, формуванні та розвитку унікального промислового комплексу Придніпров'я. Перше місце як за кількістю підприємств, так і за сумою акціонерного капіталу посідала Бельгія. За підрахунками російських учених, обсяг інвестицій Бельгії в Росії дорівнював 831 млн золотих франків, слідом ішли Франція (692 млн), Британія (236 млн), Німеччина (162 млн). Таким чином, маленьке Королівство Бельгія дало найбільші інвестиції, з яких дві третини були вкладені в Катеринославщину [2, с. 172–173].

На той час Бельгія була передовою економічною і промисловою державою Європи, їй належало перше місце за густотою залізниць, друге – за видобутком вугілля, виробництвом сталі й чавуну. Більшість бельгійських товариств – 107 зі 117 – відкрили свою діяльність у Росії в 1896–1900 рр. Сфера поширення бельгійських товариств у господарстві була значною, але найважливішими об'єктами їх діяльності стали гірничо-металургійна, металообробна і машинобудівна промисловість, видобуток вугілля і виробництво коксу, а також міський транспорт. На частку цих галузей припадало понад 70 % акціонерного капіталу бельгійських товариств. Домінуючі позиції серед іноземних підприємств бельгійці посідали в гірничо-металургійній справі, у виробництві цегли й кераміки. У міському транспорті й скляній промисловості вони були монополістами. Акціонерні капітали бельгійських товариств найбільших великих підприємств нараховували від 5 до 15 млн крб. На 1901 рік у Росії діяло 117 бельгійських АТ у 17 із 18 існуючих галузях господарства. За підрахунками радянських економістів, найбільше їх припадало на металообробку і машинобудування – 27. П'ятнадцять підприємств діяли в чорній металургії, 10 видобували вугілля, 12 виробляли цеглу й кераміку, 6 працювали у скляній, 3 – у хімічній промисловості і 21 – у міському транспорті. В усі ці підприємства було вкладено 181,502 тис. крб капіталу [2, с. 172–175]. Більшість бельгійських АТ для діяльності в Росії засновува-

лися в Брюсселі. Там же були їх правління, які випускали і розповсюджували акції номіналом від 100 до 500 франків. Скуповували їх як юридичні, так і фізичні особи з кола великої буржуазії – члени правлінь комерційних банків і керівники провідних промислових монополій. Саме в Європі до сьогодні збереглася значна кількість акцій іноземних компаній. В історичному музеї Дніпропетровська є 34 такі акції – бельгійських і французьких підприємств. Надійшли вони до музею останнім часом від мецената Д. О. Піркла, який, перебуваючи в Європі, купував їх на антикварних ринках і дарував музею [4].

Сталь у степу

Саме металургійна промисловість, що характеризувала профіль цього регіону, побудована на кошти іноземних підприємців. Сприяла розвитку галузі потреба швидкого збільшення виробництва рейок для залізниць, що стрімко будувалися. Спроба уряду побудувати металургійні заводи за рахунок казни не виправдалася через відсутність доменного виробництва: попрацювавши короткий час, вони закривалися. Тільки британцю Джону Юзу вдалося побудувати завод із повним циклом (1871). Але Юзівський металургійний завод через неякісну залізну руду, що видобувалася в Донбасі, виробляв сталь низької якості. Ситуація змінилася з відкриттям багатих на залізо родовищ у Кривому Розі завдяки старанням О. М. Поля. І якщо спочатку іноземний капітал у регіоні мав функції розвідки і початкового освоєння району із великим ризиком невдачі, то після відкриття Поля галузь металургії з ризикованої стає однією з найприбутковіших. Закордонні підприємці кинулися в регіон, за період із 1885 по 1900 р. побудували свої заводи 13 АТ з більшою або меншою часткою участі в них іноземних капіталів [12, с. 73].

Першим доменним підприємством у районі Катеринослава, збудованим бельгійцями, став Дніпровський металургійний завод Південно-російського Дніпровського металургійного товариства. Засновниками товариства в 1886 р. стали бельгійська компанія «Кокріл» (90 %) і Товариство Варшавського сталеливарного заводу (10 %). За оцінкою бельгійських дослідників, саме це товариство стало символом бельгійського індустріального розвитку. Будівництво заводу велося прискореним темпом, і 17 лютого 1889 р. була задута перша доменна піч, а 8 червня – друга [7].

«Эти доменные печи принадлежат к числу самых больших, существующих в настоящее время. В виде исключения в Западной Европе встречаются печи вместимостью 450–500 м³ (Днепропровский завод – 400 м³)», – писали журналісти. А всього було побудовано 5 печей. На початок ХХ ст. завод посідав перше місце в Україні по виплавці сталі та друге – по чавуну. Тут працювало 7 тис. осіб.

Фінансовий успіх Товариства був очевидним: його акції на Брюссельській біржі котувалися вище за всі. З 1892 по 1900 р. підприємства цього товариства сплатили своїм акціонерам дивідендів на суму 13 млн крб (майже 35 млн золотих франків). З 1890 по 1901 р. дивіденди зросли з 10 до 40 % [12, с. 97].

Такий карколомний успіх першого підприємства виявився великою спокусою для іноземних підприємців. Перспектива швидкої і великої наживи закрутила голови капіталістам Бельгії, які протягом декількох років були основними інвесторами і господарями Південної металургійної справи. У центрі особливої уваги залишався Катеринослав, за що й одержав назву «Російський Серен» (за аналогією з металургійним центром у м. Серен поблизу м. Льеж) [7].

Із Брюсселя до Катеринослава в комфортабельному потязі можна було доїхати за 65 годин. Великі заробітки й відмінні соціальні умови приваблювали іноземців.

У другій половині 80-х рр. з міста Льеж, що в Бельгії, приїхали до Росії брати Шарль і Жорж Шодуари. Жорж (Георгій) отримав звання купця першої гільдії і російське ім'я Єгор Карлович. Уже в 1889 р. брати заснували Акціонерне товариство російських трубопрокатних заводів з основним капіталом у 3,5 млн крб. Головою правління став Ж. Шодуар. Товариство побудувало три заводи в Катеринославі. Першим у 1890 р. став до дії трубопрокатний завод «Шодуар-А», який був родоначальником трубного виробництва в чорній металургії (нині – ВАТ «Дніпропетровський трубний завод»). Він виготовляв труби з мартенівської сталі. Мав три мартенівські печі, прокатні стани, гартівні й зварювальні печі. При 2000 робітників продуктивність заводу становила до 4 млн крб на рік. За малий час завод перетворився на велике промислове підприємство міста [5, с. 186].

Другим заводом товариства став залізобобний завод «Шодуар-В» у Нижньодніпровську, заснований 1899 р. (нині – ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім. Комінтерна», або «Комінмет»).

Виникнення цього заводу пояснювалося тим, що перший не зміг забезпечити зростаючі потреби регіону в металевих виробках. Цинкувальне і прокатне відділення заводу виробляли дахове, посудне і хвилясте залізо, лопатну сталь. У 1914 р. почало роботу третє підприємство товариства – чавуноплавильний завод «Шодуар-С», який спеціалізувався на виробництві металургійного устаткування (нині – АТ «Дніпроважмаш») [8, с. 180].

У травні 1914 р. робітники Катеринославського трубопрокатного заводу склали вітальну адресу на ім'я його директора М. П. Кравцова і голови правління товариства, пана Георга Шодуара: «В день 25-летия существования русских трубопрокатных заводов мы, рабочие Екатеринославского завода, считаем своим нравственным долгом принести вам, основателям этого общества, самые сердечные поздравления и пожелать обществу дальнейшего процветания» [10, 6.05].

Майже з кожним потягом прибували із Заходу гості до Катеринослава. Влітку 1895 р. місто відвідав Карл Дітріх, директор газети «Брюссельская биржа». Нові заводи із значною часткою бельгійського капіталу, проте за участю місцевих капіталістів, виникали один за одним. У 1895 р. бельгійці придбали в Катеринославі механічний завод товариства «Езау і К». Під керівництвом Г. Стевенса, О. М. Горяїнова товариство було перейменовано на Бельгійське акціонерне з основним капіталом у 5 млн франків, який згодом збільшився до 7,5 млн. Це був перший сталеливарний завод на Півдні і одне з кращих підприємств такого профілю в Росії. Управителем заводу в 1897–1898 рр. був інженер І. Я. Езау. Персонал для заводу – директора, майстрів, досвідчених робітників і ливарників – запросили з-за кордону. У той же час керівництво заводу відправило до Бельгії на сталеливарні заводи групу російських робітників [8].

На заводі були виготовлені сталеві машинні частини для панцирника «Князь Потемкин» і двох крейсерів «Очаков» і «Кагул». У 1901 р. тут працювало 1228 чол. (нині – колективне виробниче підприємство «Дніпропетровський комбайновий завод»).

У 1895 р. російські інженери Ф. Є. Єнакієв та Б. А. Яловецький і бельгійські підприємці Октав Неф Орбан та Оскар Біє заснували Російсько-бельгійське металургійне товариство, і вже наступного року поблизу залізничної станції Єнакієво став до ладу металургійний завод – Петровський (Бахмутський повіт, нині – Єнакіївський металургійний завод). Завідувачем товариства і заводів був

гірничий інженер Ю. Є. Потьє (1919). Петровський завод виробляв чавун, шпигель, рейки, балки, дрiт і мав щорічну продуктивність у 76,5 млн пудів на суму 12 млн 470 тис. крб. Надзвичайно вдало розташований, добре забезпечений сировиною та паливом, прекрасно спроектований і обладнаний, Петровський завод до початку 1900-х рр. став найбільш рентабельним металургійним підприємством імперії [5, с. 207].

У 1897 р. Бельгійське АТ доменних печей і фабрик на Ольховій побудувало чавуноливарний завод із виробництва валків біля с. Успенки – найбільше спеціалізоване підприємство Росії (нині – Лугутинський завод прокатних валків).

У 1897 р. Бельгійське АТ залізопрокатних заводів у Костянтинівці (Донецьк, Бахмутський повіт) побудувало завод із двома домнами, механічною і ливарною майстернями (нині – Костянтинівський металургійний завод). Управителем був Палесон-де Ажимон Ю. Г.

1889 р. Бельгійське АТ «Провіданс» побудувало поблизу Маріуполя металургійний завод «Российский Провіданс» (нині – металургійний завод ім. Ілліча, м. Маріуполь). Крім того, у 1899–1900 рр. були пущені заводи Верхньодніпровського металургійного товариства, Макіївські сталеливарні заводи, Кадіївський металургійний завод. Таким чином, 10–12 років від кінця 1880-х до початку 1900-х рр. – ось той короткий період, протягом якого швидко зросла південна металургія. На початок ХХ ст. на Півдні було вже 17 великих металургійних заводів із 41 домною, серед яких лише один належав російському капіталісту, усі інші – іноземним підприємцям, у першу чергу бельгійцям і французам. Південні металургійні заводи були устатковані новою технікою і виконували головним чином урядові замовлення на метал, що забезпечувало їм величезні прибутки. У чорну металургію іноземці вклали значну суму капіталів: у 1913 р. – 220,3 млн крб. Та й дивіденди були немалі. Так, якщо на Заході в кінці 90-х рр. прибуток з капіталу, що обертався в промисловості, становив 4–5 %, а прибуток у 8–10 % вважався добрим, то на Півдні Росії деякі металургійні заводи сплачували своїм акціонерам дивіденди у 20–30 %, а дивіденди в 10–16 % були звичайними не тільки в 90-х рр., а й напередодні Першої світової війни. За свідченням сучасників, «на заграничних рынках акции этих (Южно-металлургических) заводов, приносивших огромные дивиденды, от которых давно отвыкли иностранные капиталисты, стояли так высоко, что достаточно было прибавить к названию фирмы слово

„днепровский“ или „донецкий“, чтобы рассчитывать на легкий сбыт акций за границей» [1, с. 152].

Таким чином, чорна металургія була основною галуззю промисловості на Півдні, де знаходив своє застосування іноземний капітал. Завдяки йому відбувся розвиток виробничих сил і технічний прогрес. Іноземні капітали принесли в регіон новий тип організації металургійного виробництва – доменного, чавуноливарного, сталеплавильного, сприяли технічному прогресу за рахунок закордонного устаткування.

У 1916 р. металургійні заводи Півдня виробляли 76 % чавуну, 63,3 % прокату. На них працювало 137 038 робітників, заробітна платня яких була значно вищою, ніж в інших регіонах імперії.

Бельгійський капітал у гірничодобувній промисловості краю

Однією з основних галузей економіки бельгійського інвестування була кам'яновугільна промисловість, основні родовища якого розроблялися на сході губернії, у Донбасі, де були найбільші у світі поклади вугілля (87 % – у 1914 р.). До початку промислового буму тут працювало з десятків копалень, заснованих місцевими підприємцями, але вони не в змозі були забезпечити зростаючі потреби у вугіллі залізниць, металургійних заводів, населення. Відчувалася нагальна потреба в значних вільних капіталах, які могли б забезпечити необхідний технічний та індустріальний потенціал регіону. Приплив цих коштів було забезпечено з-за кордону.

Бельгійські підприємці купували вже діючі копальні й будували нові. На кінець XIX ст. їм належало 11 кам'яновугільних товариств із 24 рудниками і шахтами, які видобували від 5 до 15 млн пудів вугілля щорічно кожна [12, с. 52].

Більшість акціонерних (анонімних) товариств у 1890-ті рр. створювалися в Брюсселі. Значна кількість акцій та облігацій розповсюджувалася через Брюссельську біржу. Сума акціонерних капіталів Бельгії в Донбасі становила 401 512 тис. крб. Серед бельгійських товариств, що діяли в Донбасі, найбільшими були Олексійське гірничопромислове, яке в 1900 р. видобуло рекордну кількість вугілля – 105,44 млн пудів, АТ кам'яновугільних копалень, рудників і заводів у с. Государев-Байрак, АТ Петромар'ївських та Варваропольських кам'яновугільних копалень. 1897 р. в Бельгії було створено спеціальне підприємство – Рутченківське гірничо-

промислове товариство, на копальнях якого працювало 1460 робітників, які видобували 15 млн пудів вугілля. Багаті поклади кам'яного вугілля Прохорова і Древицького перейшли до бельгійського товариства «Charbonnages Prokhoroff» за 3 млн крб. Бельгійцям належали відомі Успенські, Микитівські, Макіївські копальні [8; 12].

Із початком розробок найбільшого родовища найкращої у світі залізної руди в Криворізькому басейні почалася епоха залізної лихоманки. Для забезпечення своїх металургійних заводів сировиною бельгійці відкривали і будували залізні рудники. Великим гірничодобувним підприємством було АТ «Желтая река» поблизу Кривого Рогу. Залізні рудники Російсько-Бельгійського АТ у с. Веселі Терни видобували 10 млн пудів щорічно. Залізні й марганцеві руди видобувало АТ «Русский Провиданс» поблизу Маріуполя, ст. Сартана – 18,5 млн пудів залізної руди і 0,5 млн пудів марганцевої (працювало 2,5 тис. робітників). Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство мало Шмаківський рудник із видобутком 31,4 млн пудів щорічно (1496 робітників), а також Городищенський марганцевий рудник [8].

На рудниках і шахтах відсоток іноземних спеціалістів був незначним, але на чолі товариств стояли іноземці. Так, головою правління Петро-Маріївського товариства був бельгійський підданий Деллуа-Орбан Е., головою правління бельгійського Ірмінського кам'яновугільного товариства – граф Олонвіль, а його директором Сенсей Е.

У 1900 р. іноземні вугільні компанії видобували 454,52 млн пудів вугілля, у 1910 – 627,84 млн, що становило 70,8 % загального видобутку кам'яного вугілля в регіоні, забезпечуючи ним найважливіші стратегічні галузі господарства країни. Вклавши в гірничу промисловість 30,5 млн золотих франків, бельгійці отримали до 1914 р. 26,6 млн у дивідендах. Далеко не весь прибуток йшов за кордон – частина його витрачалася на розширення підприємств та на підвищення їх прибутковості, на зарплату робітників, тобто назавжди залишалася в країні [7].

Трамвай на вулицях українських міст

Із бельгійською підприємницькою ініціативою пов'язаний розвиток міської інфраструктури, і в першу чергу будівництво трамваїв – як електричних, так і кінних. Бельгійський трамвай був разом

із гірничодобувною і металургійною промисловістю найважливішим і найпомітнішим інвестиційним проектом. Трамваї в великих і малих містах Росії і України були найбільш помітною ознакою економічної присутності Бельгії в економіці імперії.

Першим містом Російської імперії, де використовувалися трамваї на кінній тязі, була Одеса: там компанія «Одеський трамвай» під керівництвом бельгійців побудувала в 1880 р. трамвай. Компанія «Одеський трамвай», заснована «Групою Урбана», постійно розширювалась і, зрештою, стала компанією з найбільшою довжиною трамвайних шляхів – 51 км. Працюючи на кінській тязі, мережа обслуговувала Одесу і прилеглі території. У 1908 р. вона перейшла на електрику, що дуже влаштувало міську Думу, яка продовжила концесію до 1938 р. Бельгійське анонімне акціонерне товариство трамваїв із застосуванням електрики в 1897 р. побудувало трамваї в Севастополі й Кременчуці (1899). Правління АТ було в м. Льєж (Бельгія), основний капітал, вкладений у будівництво двох трамваїв, становив 10 млн франків [7].

Анонімне акціонерне товариство Катеринославських міських залізних шляхів було засноване в 1897 р. Основний капітал – 750 тис. крб, правління в Брюсселі. Концесійний договір між представником товариства «Центральна компанія залізниць і трамваїв» (Париж) і міською управою було підписано 3 червня 1896 р. Передбачалося будівництво трамвая й експлуатація його протягом 40 років. Нерівний ландшафт міста, розташованого на трьох пагорбах, зумовив побудову тут електричного трамвая.

Облаштуванням дороги займалося німецьке акціонерне електричне товариство «Шуккерт і К°». Електричне обладнання вимагало проведення цілої низки випробувань, які здійснив бельгійський фахівець – електротехнік, інженер Ван-Флоттен. 14 червня 1897 р. трамвай почав курсувати по головній артерії міста – Катерининському проспекту маршрутом вокзал – Соборна площа з трьома бічними гілками загальною довжиною 15 км. Кожен кілометр будівництва обійшовся у 100 000 крб. Але все це було виправдано чистим щорічним прибутком від експлуатації – 225 тис. крб. 1898 р. товариство отримало назву «Анонімне товариство „Катеринославський трамвай“».

До складу адміністративної ради товариства увійшли: банкір і сенатор Густав де Доне, банкіри Павел Лангле, Г. Леон, Д. Август, промисловець Альберт Туртель, власник Г. Павел Гаммельрей та І. М. Файн, який був представником товариства в Катеринославі.

Директором трамвая був бельгієць Г. Е. Камб'є. За перше півріччя 1897 р. «Бельгійський трамвай» перевіз понад 2 млн пасажирів і став найбільш прибутковим підприємством міста. Маршрут «Бельгійського трамвая» у сучасному Дніпропетровську діє і сьогодні.

Трамваї були справою прибутковою. Так, за підрахунками дописувачів періодичних видань, у 1912 р. Льєжським трестом, у руках якого знаходилась трамвайно-освітлювальна справа в містах Севастополі, Кременчуці, Ярославлі, Катеринославі на ін., було отримано 4,5 млн франків, у 1913 р. – 5,1 млн. А чистий прибуток на основний капітал – 14 %! Бельгійці розробляли проекти щодо централізації всіх приміських шляхів великих міст [10, 15.07].

У 1905 р. була організована компанія «Київські трамваї», проєкт якої вартістю в 10 млн франків започаткував відомий бельгійський підприємець Альберт Тіс. Довжина колій по всьому Києву й околицях становила до 82 км. Це був не тільки міський, а й приміський трамвай, що обслуговував майже 400 тис. населення Києва й околиць. Він був доступний для всіх верств населення місцевості й незалежно від погоди і стану доріг давав можливість дістатися потрібного місця. Бельгійські трамваї працювали в Харкові, Севастополі, Миколаєві, Сімферополі, загалом у 21 місті імперії [7, с. 25–32].

Трамвайна справа за обсягом інвестицій була на другому місці після металургії. 63,3 млн золотих франків було вкладено в цей бізнес. За кількістю отриманих дивідендів власники трамваїв посідали третє місце. До 1914 р. сума дивідендів дорівнювала 32,8 млн золотих франків (за підрахунками В. Пеетерс).

Підприємства скляної, хімічної, будівельної промисловості

Окрім виробництва сталі і трамваїв ще однією галуззю бельгійських інвестицій було виробництво скла, хімічна і будівельна промисловість. У скляній промисловості своїми інвестиціями відзначилася відома бельгійська родина Ламбертів – Луї та його син Фернанд. Так, у 1895 р. Бельгійське анонімне товариство «Yerreries et Usines chimiques du Donets» почало будувати поблизу станції Костянтинівка в с. Сантуринівці скляний та хімічний заводи. У 1896 р. підприємства були введені в дію. Незабаром товариство придбало пляшковий завод Товариства донецького пляшкового заводу, збудованого в 1897 р. Усі три заводи становили єдиний комплекс Тоба-

риства Донецьких скляних і хімічних заводів. Головне правління товариства було в Брюсселі. Управителем у 1910 р. був бельгійець В. Л. Гомон. Скляний завод виготовляв бемське, біле, матове, візерунчасте і кольорове скло різних розмірів. Тут працювало 510 робітників. Пляшковий завод виготовляв щорічно 30 млн одиниць монопольних, винних, пивних та інших пляшок. Працювало 910 робітників. Хімічний завод виготовляв азотну, сірчану, соляну кислоти, купорос, хлорне вапно, глауберову сіль. Працювало на заводі 220 робітників. 1899 р. було засновано Анонімне товариство дзеркальних заводів на Півдні Росії, у Костянтинівці (правління: Бельгія – Шарлеруа) з основним капіталом у 2 222 222 крб 22 коп. Управителем був Ф. Ф. Прояр. Головний виріб заводу – поліроване скло, якого щорічно вироблялося 68,845 тис. метрів. Працювало робітників 278 чоловік [6; 11].

Одним із лідерів ділового світу Придніпровського регіону був бельгійський підприємець Е. Сольве, засновник Лисичанського содового заводу. Саме Е. Сольве разом із пермським купцем і промисловцем І. Любимовим ще в 1881 р. створили товариство «Любимов и К^о» для будівництва содового заводу в Березниках на Уралі. У 1887 р. товариство було реорганізоване в акціонерне товариство для виробництва соди в Росії під фірмою «Любимов, Сольвэй и К^о» (Societe Lubimoff Solvay et Cie), яке стало дочірнім підприємством бельгійського содового концерну [3; 8].

Двадцять сьомого квітня 1889 р. збори акціонерів прийняли постанову про будівництво содового заводу в с. Верхнее Катеринославської губернії. Збори надали правлінню товариства право купувати землю для цієї мети, а також укласти договір із товариством селян с. Верхнее на розробку на їхній землі кам'яного вугілля. Будівництво розпочалося в 1890 р., і у квітні 1892 р. завод почав працювати під назвою Донецький содовий завод (нині Лисичанський). Правління АТ знаходилося в Москві по вул. Нікольській, у будинку графа Орлова-Давидова. Акціонерами товариства були піддані Бельгії (10 осіб), Великобританії (1 особа), інші – піддані Росії. Основний капітал – 6 млн крб. Товариство випустило 10 тис. акцій, з яких 7 тис. належали бельгійцям. Завод виробляв соду кальциновану й акустичну, бікарбонат, хлорне вапно, нашатирний спирт і нашатир. Щорічно посідав перше місце в Російській імперії за обсягом виробництва. Працювало 1000 робітників.

На Придніпров'ї існувала і значна кількість компаній будівельної промисловості. Анонімне товариство «Криничная» вогнетрив-

ких і череп'яних виробів на Донці біля ст. Кринична з правлінням у м. Селл'є (Бельгія) було засноване 1898 р. Завідувач – В. Ф. Френе, інженер. Головна продукція – вогнетривкі вироби для доменних і коксових печей та ін. У 1900 р. Бельгійське АТ побудувало завод гончарних труб у Желанній (Бахмутський повіт), завідувач А. Д. Кубо. 1896 р. у с. Володимирівка акціонерне товариство заснувало завод вогнетривкої цегли з капіталом у 555 555 крб. Щорічно він виробляв 600 тис. пудів цегли [11].

Роки кризи і революцій (1900–1905, 1907)

Економічна криза 1900 р. спричинила соціальні й політичні заворушення в імперії і, відповідно, у регіоні. Ситуація в промислових регіонах губернії була складною. Заворушення, страйки, збройні повстання робітників і шахтарів у жовтні – грудні 1905 р. зупинили виробництво підприємств, рух на залізниці, яка перейшла до влади бойового страйкового комітету. Майже всі керівники іноземних підприємств надсилають хвилюючі телеграми до міністра внутрішніх справ імперії з проханням про термінове прийняття заходів з охорони особистої безпеки і промислових підприємств. Із листопада 1905 р. Катеринославський губернатор отримав телеграму з Петербурга з розпорядженням про захист бельгійських підприємств у Катеринославі й особистого складу Генерального бельгійського консульства.

Після економічної кризи, революційних подій 1905–1907 рр., років реакції ставлення до іноземців змінилося. Повага і пошана часів початку індустріальної експансії змінилися на недовіру до бельгійців. Місцева преса, у тому числі катеринославська, розгорнула кампанію проти бельгійців, негативно висвітлюючи їх діяльність. Основний удар припав на трамвайні компанії, гірничопромисловий комплекс. Статті під назвою «Прекрасні бельгійці», «У бельгійців», «Іноземні капітали в Росії», «Наша Південна гірничопромисловість» підкреслювали тези про те, що «бельгійці вже давно вважають себе повноправними господарями у великих містах і Південних районах імперії», що Південна Росія – «обетована земля для іноземців», що навіть залізниця перетворилася на іноземну – у вагонах і на станціях тільки і чути іноземну мову. Кожний потяг привозив до нас чужинців, які скуповували російські багатства і підприємства, що з часом «змінити свою фізіономію». З появою іноземців різко зростає ціна на землю. Іноземці, піклу-

ючись про свої інтереси, зовсім ігнорують інтереси місцевого населення. Люди віддані в їх повне розпорядження і не мають ніяких громадянських прав.

Такі висловлювання лунали як з боку уряду, так і з боку російської громадськості. Але були й такі дописувачі, які пропонували аналізувати і думати, перш ніж стверджувати вищезазначене.

«Іноземці дивляться на свої підприємства в Росії, як на засіб, що дає можливість застосовувати їх технічні сили. Зокрема це відноситься до бельгійців, яких, за підрахунками Льежського тресту, працює в Росії в якості інженерів більш як 2000 чоловік. За такого положення речей про залучення іноземних капіталів треба говорити подумавши» [10].

Перша світова війна. Наслідки подій 1917 р.

Під час Першої світової війни Україна і Бельгія опинилися в ролі жертв військових подій і мали жахливі наслідки. У 1914 р. Бельгія була окупована німецькими військами. Король Бельгії Альберт I став головнокомандуючим бельгійської армії, і до кінця війни бельгійці разом із королем утримували невеличкий плацдарм на своїй території. Катеринославські газети майже щоденно інформували своїх читачів про хід війни і події в Бельгії.

Захоплена героїзмом короля Альберта, Рада Імператорського Петроградського університету обрала його своїм почесним членом. Імператор Микола II пожалував Альберту I в листопаді 1914 р. орден Св. Георгія IV ступеня. Орденські знаки королю були доставлені князем Кудашевим на театр військових дій, у головну квартиру короля Альберта. У свою чергу король вирішив відвідати Петроград, щоб особисто подякувати російському народові за все зроблене ним для Бельгії.

Бахмутські й Маріупольські повітові земські збори в листопаді 1914 р. приймають рішення асигнувати кошти на допомогу населенню Бельгії, що постраждало від війни: відповідно 10 і 5 тис. крб [10].

Крім того, гласні Бахмутського повіту організували збір коштів на подарунок бельгійському королю Альберту. Зібрані 240 крб 5 коп. відправили в Петроград.

Обидва земства надіслали королю вітальні телеграми: «Ваше Величество. Бахмутское уездное Земское собрание, восхищаясь несравненной доблестью бельгийского народа в переживаемой им возмутительной войне и трогательным мужеством, с которым этот

героический народ, предводимый своим королем-героем, переносит вандализм немецкого опустошения, обращает к Вашему Величеству свою почтительную просьбу принять 10 тысяч рублей, ассигнованных земским собранием, как лепту на помощь разоренным семьям героических защитников Вашей восхитительной и покрытой славой страны».

Як прояв співчуття героїчному бельгійському народові в Катеринославі створюється комітет допомоги населенню Бельгії, яке постраждало від війни, на чолі з директором заводів «Шодуар» М. П. Кравцовим. Комітет готував великий концерт – вечір у Зимовому театрі. Організацією заходу опікувалися представники місцевої бельгійської колонії: пані Камб'є, Лелі, Гок, Тонгле і багато інших. У фойє театру продавалися медалі, видані Петроградською міською управою на честь короля Альберта.

Концерт відбувся 21 листопада 1914 р. У ньому взяв участь відомий світові співак І. А. Алчевський. Із бельгійським прапором у руках він проспівав бельгійський гімн «Брабансону» в супроводі оркестру зі 100 музикантів. «Если бы тот энтузиазм, с которым исполнялась и принималась публикой „Брабансона“, мог долететь в Бельгию, там бы почувствовали, что Бельгия не осталась одинокой», – писав журналіст про свої враження від концерту [9].

Катеринославщина – Українська Бельгія

За матеріалами Першого загального перепису населення імперії в 1897 р. в Катеринославській губернії бельгійських підданих нарахувалося 576 осіб (359 чоловіків і 217 жінок). У Катеринославі на цей час мешкало бельгійських підданих 63 особи (36 чоловіків і 27 жінок). У місті було створено Генеральне Бельгійське консульство. У 1905 р. воно містилося по вул. Садовій (сучасна Серова). Консулом був Генен Гектор Олександр. У 1912 р. Генеральним консулом був Кавалер де-Варнан Людвіг Людвігович. Адреса консульства – вул. Базарна, 9 (нині Чкалова).

Катеринославщину називали «Російською Бельгією», Донецький басейн «десятою бельгійською провінцією». Інженери, середній технічний персонал, кваліфіковані працівники масово прямували до нового промислового Ельдорадо. У губернії був найбільший відсоток бельгійських громадян. Залізничне сполучення між Бельгією і Україною забезпечували комфортабельні потяги. Високі заробітки і відмінні соціальні умови приваблювали іноземців. Вони

мешкали в окремих цегляних будинках «з усіма вигодами». Для них відкривалися школи, магазини, парки, казино. Займалися вони кінним спортом, рибальством, мисливством.

Бельгійські підприємці опановували новий для них життєвий простір, іноді ставали засновниками первинної міської і селищної інфраструктури регіону, створеної навколо фабрик і заводів. Сприяли створенню медичної, навчальної та культурно-просвітницької мережі в заводських і рудничних містечках і селищах – народного театру «Малороси» (при Петровському заводі), духового оркестру на скляному заводі, бібліотеки. Будували православні й католицькі храми. Заробітна плата тут була вдвічі і навіть втричі вищою, ніж не тільки в Україні, але й у Росії. Робітники одержували премії, різноманітні доплати. Кваліфіковані робітники мали добротні будинки [12].

У 1917–1918 рр., у зв'язку з політичною та економічною кризою в Росії, бельгійці виїхали з міста. Уже 8 лютого 1919 р. права на управління заводами були надані комісару Д. Галану і його помічнику Патіну. Майно заводів описала Комісія Вищої ради народного господарства 24 лютого 1919 р. Цей документ – останній, що стосується історії заводів Шодуар від часів створення і до нової, соціалістичної реальності. 4 грудня 1917 р. так звана «соціалістична» міська дума приймає рішення про перехід бельгійського трамвая до міського самоврядування. Так іноземні підприємства ставали частиною «народного господарства» СРСР. Але ще тривалий час населення називало їх «бельгійськими» [4].

Оцінка діяльності іноземних підприємств з їх капіталами в різні часи була різною. Так, більшість дореволюційних дослідників і тих, хто писав після революції 1917 р., вбачали у вкладеннях іноземного капіталу в промисловість Півдня Росії виключно позитивні сторони. «Если б на помощь не явились иностранцы со своими капиталами и своей предприимчивостью, не останавливающейся даже перед известным риском... то Юг России, быть может, до сих пор еще спал бы непробудным сном», – писав відомий дослідник Б. Ф. Брандт у дослідженні «Иностранные капиталы» (СПб., 1899). Висновок Брандта був таким: «После всех этих многочисленных фактов и данных мы теперь имеем, кажется, полное основание сказать, что прилив иностранных капиталов в Россию был и может и в будущем быть только полезен» [1, с. 157]. Так, у результаті іноземних інвестицій багатий на природні ресурси й орієнтований на аграрне виробництво Південно-Східний регіон України наприкінці XIX – по-

чатку ХХ ст. перетворився на сильне індустріальне серце Російської імперії, на один з основних промислових регіонів країни, що є таким і сьогодні.

Бібліографічні посилання

1. **Бакулев Г. Д.** Черная металлургия Юга России / Г. Д. Бакулев. – М., 1953.
2. **Бовыкин В. И.** Формирование финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М., 1984.
3. Горнозаводской листок. – Харьков, 1888–1900.
4. Дніпропетровський національний історичний музей. Акції іноземних анонімних компаній. Архів трубопрокатного заводу «Шодуар».
5. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России : очерки. – М., 1997.
6. **Лященко В. Г.** Там, где было дикое поле... / В. Г. Лященко, В. И. Мозговой. – Донецк, 2001.
7. **Петерс Вим.** Сталь у степу : пер. з англ. / Вим Петерс. – К., 2010.
8. По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1903. – Вып. I. – 194 с.
9. Приднепровский край. – Екатеринослав, 1914.
10. Русская правда. – Екатеринослав, 1914.
11. Список фабрик и заводов России. – М. ; Петербург ; Варшава, 1910.
12. **Щербініна О. В.** Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914) / О. В. Щербініна. – Донецьк, 2006.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.